

Віктор Соколов,
к. і. н., н. с. НБУВ

Природничо-наукова книга в зібраннях козацької старшини в Україні у XVIII ст.

Приватні книгозбірні козацької старшини, заможних міщан, вищих державних і військових чинів, купців свідчать про доволі високий культурний рівень населення України у вказаний період. Вдалося встановити, що на Лівобережжі в приватних збірках з природничо-наукової тематики були описи подорожей, атласи, карти, праці з географії, медицини, математики.

Аспекти історії приватних бібліотек в Україні у XVIII ст. вже не раз привертала увагу книгознавців (праці С. Маслова, П. Зленка, І. Каганова, В. Модзалевського та ін.). Дослідники зосереджувалися на книжкових зібраннях видатних діячів, на виявленні стародруків та встановленні їх власників. Копітка й плідна робота давала змогу відтворити духовні потреби й книжкову культуру суспільства. Але обмеженість документальних матеріалів, які опосередковано характеризують читачькі інтереси окремих представників заможних верств населення (магнатів, вищого духовництва, діячів культури й науки) ускладнює процес даного аналізу. Відомостей про коло читання міщан, військових, козацтва залишилося ще менше. За цих умов джерелознавчою базою для дослідження є листи, щоденники, спогади, маргіналії, описи майна, реєстри чи каталоги книжкових зібрань тощо.

До природничо-наукової книги того часу слід віднести праці, функціональним призначенням яких було розповсюдження знань. Окрім робіт із різних галузей природничих та технічних наук, сюди можна включити деякі календарі, енциклопедії, довідники, порадики, навчальні посібники.

Дослідження книгозбірок козацької старшини в XVIII ст. становить інтерес, оскільки за тих часів козацтво вважалось одним з найосвіченіших прошарків населення. До середини століття на Лівобережжі було обов'язковим навчання дітей із цього середовища, особливо дітей старшини [15, с. 108].

З другої половини XVII ст. дедалі більше української молоді їде навчатися у вищі навчальні заклади Росії та Європи, перед цим одержуючи

освіту в Києво-Могилянській академії, колегіумах та інших школах. Повертаючися з-за кордону, зокрема з Німеччини, вони сприяли поширенню нових культурно-просвітницьких течій, а також привозили з собою багато західноєвропейської книжкової продукції [1]. Освіченість зумовлювала потребу в збиранні власних бібліотек.

На Лівобережній Україні, крім духовництва, власні книгозбірні мали козацька старшина, заможні міщани, вищі державні й військові чини, іноді купці. Так, гетьман України І. Мазепа збирав свою бібліотеку, розташовану в Батурині, понад 30 років (знищена російськими військами під час взяття міста в 1708 р.) [14, с. 27]. У його резиденції працював знаменитий архітектор і військовий інженер А. Зерникау, який за підтримки Мазепи завершив тут свою 8-томну працю з будівництва фортець [17, с. 31].

Згадки про книги зустрічаються в приватному листуванні. Частіше прохали придбати чи надіслати замовлену літературу. Так, у листі до бунчукового товариша Олексія Єсимонтовського Андрій Соколовський 1742 р. писав, що дарує йому книгу «Економіка» польською мовою.

На Лівобережжі книги цією мовою були поширені менше, ніж на Правобережжі. Книжкові зв'язки ускладнювалися й тим, що царський уряд проводив репресивні заходи стосовно ввозу книг із Польщі [9, с. 50]. Проте книги польською і латинською мовами продовжували розповсюджуватися. Тільки наприкінці XVIII ст. у приватних бібліотеках вони почали витіснятися виданнями російською мовою. З літератури природничо-наукової тематики польською мовою користувалися популярністю: «Книга, що називається Планетник» і «Комета 1680 р.» Я. Невейського, «Зодіак» Дрекселіуша, «Травник отця Інокентія», «Прохладный Вертоград» та різні медичні й господарські порадики [20, с. 70].

Деякі представники козацької старшини мали великі бібліотеки, про що залишилися більшість повні відомості. Бібліотека бунчукового товариша Стародубського полку Степана Лашке-

© Соколов В. Ю., Київ, 2000

вича (1734—1782) за каталогом 1764 р. нараховувала 371 книгу (252 назви) [2]. Більшість була латинською і польською мовами, 76 — французькою. З природничо-наукової тематики малося 29 книг, три видання — з техніки. З природничих наук — 17 універсального багатогалузевого характеру (в тому числі й періодичні видання), 4 — з медицини, 5 — з фізики, 2 — з географії, 1 — з математики. В подальшому бібліотека інтенсивно поповнювалася, і вже на рубежі XVIII—XIX ст. нараховувала близько 12 тис. од. зб. [13, с. 230]. Степан Лашкевич, як і інші представники козацької старшини (Я. Маркович, М. Ханенко, лубенський полковник І. Кулябко, майбутній канцлер О. Безбородько та ін.), передплачував різні періодичні видання (німецькою та французькою мовами), що також надавали відомості з природничих наук.

Деякі факти стосовно читацьких інтересів представників козацької старшини можна віднайти в щоденних записках генерального підскарбія Якова Марковича (1696—1770) і М. Ханенка (1691—1760). Спочатку невеликі, бібліотеки з часом набули солідних обсягів. Так, каталог бібліотеки Я. Марковича не зберігся, але в щоденнику (вів його з 1717 по 1767 р.) старанно зафіксовано відомості про стан книгозбірні. Він був улюбленим учнем Ф. Прокоповича, від якого перейняв зацікавленість природничими науками. В одному з листів Прокопович зазначає: «Я послав тобі ... шість книг: першу — богословіє Якова, короля Англії, другу — апологію, третю і четверту — математичні; вони досить легкі й багато в них приємного; п'яту — політичну...; шоста, нарешті, гадаю, потрібна для вашого господарства, польською мовою, називається «Гіппіка, або про коні» [19, с. 23]. Маючи стійкий інтерес до природничих наук, зокрема до космографії, Я. Маркович у дусі часу намагається комплектувати свою бібліотеку з різних галузей знання, про що є відповідні записи в щоденнику. Книгозбірня набуває універсального характеру.

Я. Маркович здебільшого закупляв книги в російських книгарнях і в Данцингу. Так, у Петербурзі він, окрім інших, купив шість видань польською мовою, в т. ч. «Книжку о небесноземных глобусах» за «полтину»; два календаря за «полтину» [12, с. 280]. Маркович регулярно занотовував, які книги придбав, їх кількість, скільки вони коштували, що прочитав, зміст творів і т. ін. Ось один із записів 1724 р.: «Книг в Ромне оставленных пересмотрувалем (так у тексті. — В. С.) и показалось: богословских — 21, философских — 12, исторических — 10, медицинских — 5, прочих — 8; из Глухова привезлем — 32, и того тут всех 345» [10, с. 210].

У 1729 р. Я. Маркович почав брати уроки французької мови в гетьманського секретаря Люки (в нього навчався і брат Марковича Іван, який у

майбутньому придбав бібліотеку доктора Блюма з гарними іноземними виданнями) [4, с. 166]. Не задовольняючися російськими газетами і журналами, Маркович виписує періодичні видання французькою мовою, позичає їх у гетьмана Данила Апостола.

Його бібліотека поповнюється новими виданнями, зокрема з природничо-наукової тематики: «Книга мирозрения, или мнение о небесноземных глобусах и их украшениях» Х. Гюйгенса, «Описание земли Камчатки» С. Крашеніннікова та ін. [18, с. 26]. Про природничо-наукові інтереси Я. Марковича свідчать його численні виписки з книг. Наприклад, він законспектував книгу винахідника мікроскопа А. ван Левенгука «Обсервації» [11, с. 252], значний інтерес проявляв і до календарів — його цікавили відомості з астрономії. З тематики читаних Марковичем у 20-х роках книг можна зробити висновок, що вона відображала культурні зміни в другій половині XVIII ст.: богословські книги поступаються світським.

Продовжували збирати книги і його діти, приміром, син Андрій придбав книжкове зібрання Іполита Богдановича (близько 400 томів). Бібліотека була багата й на рукописи, серед яких «Лечебник» (початок XVIII ст., в перекладі з латинської мови староукраїнською), «Космографія» (рукопис видання 1566 р.) та ін. [4, с. 173].

Онук генерального підскарбія — Яків Михайлович Маркович (1776—1804), автор історикотопографічної праці «Записки о Малороссии, ее жителей и произведениях» зібрав бібліотеку, яка нараховувала 366 видань [7, с. 379]. Це були книги переважно з історії і філології. З природничої галузі — 25, більшість — з географії («Физическое описание Таврической области», «Описание Казани», «Описание Харьковского наместничества» тощо). Праці з природничих наук були переважно латинською («Флора сибірська»), німецькою («Природничая історія про птахів і звірів»), французькою мовами та ін.

Багато відомостей про життя козацької старшини XVIII ст. можна знайти в щоденнику Миколи Ханенка. Здобувши освіту в Київській академії, 1717 р. він влаштувався до Малоросійської генеральної канцелярії. Був у добрих стосунках із гетьманами Скоропадським та Полуботком. При гетьмані К. Розумовському М. Ханенко жив у Глухові і був однією з впливових осіб. У його діаріюші (1727—1734, 1741—1753) можна знайти відомості про рівень освіти козацької старшини, їхній світогляд, читацькі інтереси. Навчаючись у Київській, а пізніше — Львівській академіях, М. Ханенко постійно цікавився літературою, передплачував її з-за кордону, обмінювався з товаришами.

Бібліотека М. Ханенка (150 найменувань) зна-

ходила в м. Стародубі, де він жив в останні роки життя [4, с. 167]. Після його смерті книгозбірня потрапила до Новгород-Сіверської повітової школи. За записами М. Ханенка, книги йому часто дарували, їх брали читати О. Корецький, Ф. Чуйкевич, М. Зіневич, архімандрит Платон Малиновський та ін. Сам Ханенко теж часто брав читати книги у того ж П. Малиновського, отця Барановського, синодального ключаря Якова Леванідова та ін. Більшість літератури з бібліотеки була релігійного та історичного змісту, тут переважала латинська мова. Були книги з географії, фізики, техніки, математики, біології, медицини латинською, польською, німецькою мовами. М. Ханенко перекладав з латинської мови на російську, зокрема праці з біології [8, с. 169]. Неабиякий інтерес мав до геодезії, яка почала розвиватися в XVIII ст., цікавився картами та планами місцевостей України, математикою. Під впливом проф. Крафта в 1732 р. робить йому замовлення на придбання книг за кордоном. У списку 15 найменувань латинською мовою, серед яких: «Вступ до загальної географії» Ключерія, «Географія давня і нова» Целларія, «Про логарифми, тангенс і секанс» [3, с. 67–68]. Замовляв Ханенко книги й через сина — студента Кільського університету («Арифметику» Ламберія, «Фізику» та ін.), але частіше сам купував у книгарнях чи на ярмарках. У щоденнику (1748 р.) читаємо: «За книгу «Фізика експериментальна» дано 60 коп.» [3, с. 377].

У 1775 р., після ліквідації Запорізької Січі, було складено описи майна козацької старшини. За ними, книжкові зібрання нараховували в середньому 6–21 найменування, здебільшого релігійного та історичного змісту [16, с. 251]. Зміст багатьох книг залишається невідомим, бо вони описувалися не за назвою, а за кількістю. Є вказівки, що в зібраннях були польські та російські календарі. В основному, опис подається в такому вигляді: «книжка одна старая», «тетрадей печатных — 6», «книг больших и малых» або «польская книга».

Взагалі, описи книг у XVIII ст. мали великі недоліки через відсутність загальних правил опису та некваліфікованість переписувачів. Укладачі реєстрів і каталогів не вважали за необхідне відтворювати точний заголовок книги, часто не вказували прізвища автора або перекручували його, не зазначали назву чи робили помилки у її написанні, місці й часі видання тощо. Однак ці описи дають відомості, які неможливо здобути з інших джерел.

З другої половини XVIII ст. кількість приватних бібліотек, у т. ч. козацької старшини, різко зростає. Зібрання стають багатшими, тематично різноманітнішими. Поширення ідей Просвітництва сприяє розвитку освіти й науки, піднесенню читацького інтересу, особливо до наукової літератури. На Лівобережжі в приватних збірках коза-

цької старшини з природничо-наукової тематики, як правило, були різні описи подорожей, атласи, карти, праці з географії, медицини, математики [5, с. 134]. Розвиток виробничих сил, науки і техніки стимулює використання природничо-наукової книги в суспільстві. Література з даної тематики стає невід'ємною частиною приватних книжкових зібрань.

1. ІР НБУВ, III 9 (СБ) (003).
2. Там же, ф. 2, спр. 6781.
3. Дневник генерального хорунжего Николая Ханенка (1727—1753 гг.). — К.: Тип. Корчак-Новицкого, 1884. — 524 с.
4. Зленко П. Українські приватні бібліотеки (Бібліотеки української козацької старшини) // Укр. книга. — 1937. — № 7/8. — С. 166–174.
5. Історія української культури / Під ред. І. Крип'якевича. — Нью-Йорк, 1990. — 719 с.
6. Каганов И. Я. Я. Маркович и его «Дневник» как материал для истории просветительства на Украине в первой половине XVIII века // Проблемы русского просвещения в литературе XVIII века. — М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1961. — С. 113–126.
7. Лазаревский А. Прежние изыскатели малорусской старины // Киев. старина. — 1894. — № 12. — С. 349–387.
8. Литвиненко М. А. Джерела історії України XVIII ст. — Х.: Вид-во Харків. ун-ту, 1970. — 204 с.
9. Луппов С. П. Польская литература в русских библиотеках и частных книжных собраниях XVII — первой половины XVIII века (Из истории русско-польских культурных связей) // Книга: Исслед. и материалы. Сб. 34. — М.: Книга, 1977. — С. 47–60.
10. Маркович Я. А. Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (1717—1767 гг.). Ч. I (1717—1725). — К.: Тип. Корчак-Новицкого, 1893. — 329 с.
11. Маркович Я. А. Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (1717—1767 гг.). Ч. II (1726—1737 гг.). — К.: Тип. Корчак-Новицкого, 1895. — 385 с.
12. Маркович Я. Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича. — М., 1859. — Ч. I. — 520 с.
13. Нудьга Г. А. На літературних шляхах: Дослідження, пошуки, знахідки. — К.: Дніпро, 1990. — 349 с.
14. Павленко С. О. Іван Мазепа і книга // Бібл. вісн. — 1994. — № 3. — С. 26–28.
15. Панашенко В. В. Навчання козацьких дітей грамоти та військової справи на Лівобережній Україні в XVIII ст. // Укр. істор. журн. — 1972. — № 2. — С. 107–109.
16. Полонська-Василенко Н. Запоріжжя XVIII століття та його спадщина. — Мюнхен: Дніпрові хвилі, 1965. — Т. I. — 397 с.
17. Січинський В. Іван Мазепа: Людина і меценат. — Філадельфія, 1951. — 52 с.
18. Хотеев П. И. Книга в России в середине XVIII века: Частные книжные собрания. — Л.: Наука, 1989. — 140 с.
19. Чистович И. А. Феофан Прокопович и его время. — СПб.: Акад. наук, 1868. — 752 с.
20. Апанович О. М. «Щоденник» Якова Марковича // Бібл. вісн. — 1997. — № 4. — С. 29–31.
21. Шляпкин И. А. Св. Димитрий Ростовский и его время (1651—1709 гг.). — СПб.: Тип. А. Траншель, 1891. — 562 с.